

Condițiile istorice

Timp de secole, creștinii din [Europa](#) au avut o atitudine discriminatorie față de evrei. Pentru mulți dintre ei prejudecata împotriva evreilor îmbrăca forma [anti-semitismului](#).

Unii cercetători privesc anti-semitismul ca pe o prejudecată religioasă. Alții îl vad ca pe o varietate anti-evreiască a unui sentiment de ură generală îndreptată împotriva minorităților etnice. În concepția anti-semită, evreii reprezintă forțe misterioase, mitice și diabolice, sunt atotputernici și joacă un rol sinistru în istoria omenirii. În [Evul Mediu](#), creștinii anti-semiți predicau interzicerea contactului cu evreii și mulți credeau că evreii sunt aliații Diavolului.

Mulți credeau ca de fapt evreii nici nu sunt oameni și că folosesc magia pentru a crea aparența că sunt ca ceilalți. Toate aceste credințe s-au amestecat cu superstițiile privind puterea magică a sângelui uman, vrăjitoria și perversiunea, ajungându-se la "eticheta de sânge", falsa acuzație că evreii folosesc sângele copiilor creștini în ritualurile lor.

Asemenea idei stereotipe despre evrei au interacționat în mintea multor europeni cu teamă de orice era străin cunoașterii lor, dar și cu tensiunile economice și sociale. Ca rezultat, violența anti-semită s-a manifestat în repetate rânduri.

Biserica creștină și diverse [guverne](#) au adoptat legi care interziceau evreilor să desfășoare anumite activități, să aibă anumite ocupații, îi obligau să locuiască numai în anumite zone, îi împiedicau să urmeze studii universitare sau chiar îi îndepărtau de pe teritoriul anumitor state. Secole la rând, Biserica Romano-Catolică a încurajat credințele și atitudinile anti-semite. Deși învățăturile Bisericii nu au susținut și nici nu au justificat uciderea evreilor, propagarea urii, insultelor, degradării și deseori demonizarea evreilor a făcut ca mulți catolici să accepte măsurile anti-semite introduse de naziști și colaboratorii acestora în [secolul XX](#).

Aceași situație este valabilă și pentru bisericile protestante. Pamfletul intitulat *Despre evrei și minciunile lor*, scris în [1542](#) de reformatorul religios german [Martin Luther](#), conținea un limbaj extrem de violent. Acesta îi instiga pe creștini să incendieze sinagogile, să distrugă casele evreilor și să-i pună pe evrei în grajduri și îi sfătuia pe oamenii de stat să îi alunge pe evrei din țările lor. Scrierile lui Luther au avut o influență semnificativă asupra teologilor germani protestanți și a contribuit la crearea unui climat de opinie care cerea sau aproba persecutarea evreilor.

În [secolul al XIX-lea](#), evreii din majoritatea țărilor europene au fost emancipați – adică li s-au garantat drepturi egale cu cele ale cetățenilor creștini și celorlalți cetățeni ai statelor respective.

[Revoluția industrială](#) era în desfășurare și evreii au început să joace un rol important ca întreprinzători în noile industrii și afaceri. Mobilitatea socială și economică precum și avansul cultural al evreilor europeni în această perioadă au făcut din ei unul din cele mai vizibile simboluri ale modernizării.

Indivizii care s-au opus modernizării din [secolul XIX](#) – de la [aristocrați](#) la țărani – îi percepeau pe evrei ca pe o forță distructivă. Atitudinea tradițională, care a persistat și după emanciparea evreilor, și noua imagine a evreilor s-au combinat cu frustrările contemporane și mania rezultatelor din schimbările sociale aduse de [capitalism](#).

În a doua jumătate a [secolului XIX](#), anti-semitismul modern a penetrat cercurile politice catolice și [partidele](#).

Ziarul iezuit *Civiltà Cattolica*, publicat la **Roma**, răspândea permanent prejudecăți anti-semite a căror influență se resimțea cu mult dincolo de granițele **Italiai**. În **Austria**, Partidul Social Creștin, care se bucura de sprijinul Bisericii Catolice, cuprindea puternice elemente anti-semite și a reînviat eticheta de sânge. În **Franța**, presa catolică răspândea și ea idei anti-semite, mai ales în timpul **afacerii Dreyfus** (o controversata **propagandă** de **presă** ce implica un ofițer evreu din armata franceză care fusese condamnat pe nedrept pentru trădare, în **1894**).

Pe la jumătatea **secolului al XIX-lea** în **Europa** a apărut o nouă teorie: cea a **rasei**. Potrivit acestei teorii, umanitatea era împărțită în rase "superioare" și rase "inferioare". După părerea adeptilor acestei teorii, **evreii** erau o rasă sub-umană și o amenințare mortală la adresa "purității" raselor "superioare".

Apariția partidelor și organizațiilor anti-semite, indiferent că se bazau pe principii economice, religioase sau de **rasă**, sau pe o combinație a tuturor acestora, constituie caracteristică cea mai importantă a anti-semitismului politic modern. Asemenea partide s-au manifestat mai ales în **Germania** în **anii 1880**. În **Imperiul Rus** anti-semitismul a devenit politica oficială a guvernului care, în **1881** și **1882**, a încurajat violente atacuri armate împotriva evreilor, cunoscute ca **pogromuri**. La începutul **secolului XX** existau mulți anti-semiți convingși pe tot teritoriul Europei, dar mai ales în **Franța**, **Germania**, **Austro-Ungaria**, **Rusia** și **România**. Deși partidele anti-semite nu au primit prea mare susținere din partea electoratului, anti-semitismul nu era doar foarte răspândit, ci și acceptat din punct de vedere social.

Apariția națiunilor-state în estul Europei după prăbușirea **imperiilor Rus**, **Imperiul German** și **Austro-Ungar** la sfârșitul **primului război mondial** (**1914 – 1918**) a adus un val de anti-semitism fără precedent. Atât indivizi, cât și guverne au săvârșit acte ostile evreilor. Mulți dintre liderii **Revoluției Bolșevice** din **1917** din **Rusia** comunistă erau evrei, ceea ce a alimentat ideile anti-semite ale conservatorilor anti-comuniști din multe țări. În perioada cuprinsă între sfârșitul **primului război mondial** și începutul celui de-**al doilea război mondial** în unele țări măsurile anti-semite au devenit politica oficială de stat. În țări ca **Polonia**, **România** și statele baltice **Lituania**, **Letonia** și **Estonia**, ideile tradiționale anti-semite s-au împletit cu noua imagine a evreilor ca promotori ai **comunismului**.

Atitudinea față de evrei în Germania după Primul Război Mondial

Mulți germani i-au învinovățit pe evrei pentru înfrângerea **Germaniei** în **primul război mondial**, unii susținând chiar că aceștia au trădat națiunea germană în timpul acestui război. Mai mult, la sfârșitul războiului un grup cu orientare comunistă a încercat să organizeze o revoluție de tip **bolșevic** în statul german **Bavaria**. Majoritatea liderilor acestei tentative eșuate erau evrei. Ca urmare, unii germani îi asociau pe evrei cu bolșevicii și priveau ambele grupări ca pe inamici periculoși ai **Germaniei**.

După război, în **Germania** s-a instaurat Republica de la **Weimar**. Politicienii și intelectualii evrei au jucat un rol important în viața **Germaniei** în timpul acestei republici și mulți ne-evrei au fost nemulțumiți de influența lor.

Având ca baza convingerile sale anti-semite, **Adolf Hitler** a atacat rolul impresionant jucat de evrei în societatea germană în timpul Republicii de la **Weimar**, mai ales în cercurile intelectuale și în politica de stânga, referindu-se la ei ca **ciumă** și **cancer**.

În cartea sa *Mein Kampf*, publicată în 1926, Hitler a pus situația grea a Germaniei la sfârșitul primului război mondial pe seama unei conspirații internaționale a evreilor, folosind termeni ca *extirpare* și *exterminare* în relație cu aceștia. El susținea că evreii au dobândit puterea economică și abilitatea de a controla și manipula mass-media în avantajul propriu și a scris despre necesitatea eradicării puternicei lor poziții economice chiar prin eradicare lor fizică, dacă este cazul.

Unicitatea anti-semitismului nazist

Legarea acuzațiilor anti-semite de problema rasială a determinat gravitatea extremă și efectele genocide ale nazismului.

Naziștii credeau că evreii sunt răspunzători de ceea ce era privit că *degenerarea societății moderne*. Hitler vedea ideologiile moderne ce susțineau ideea de egalitate și emancipare ca pe o revoltă a claselor și indivizilor inferiori conduși de evrei.

Naziștii considerau bolșevismul că pe cea mai radicală formă recentă a vechii conspirații evreiești ce urmărea dezmembrarea și dezintegrarea națiunii, iar pentru Hitler nazismul era o doctrină a salvării umanității de pericolul evreiesc-bolșevic. Era convins că rasa germană trebuia să dobândească și să păstreze supremația totală prin războiul total împotriva evreilor, un război în care unica alternativă, pentru ambele tabere, era victoria sau dispariția totală.

Accesiunea naziștilor la putere

Până în 1929, *Partidul Naționalist Socialist Muncitoresc* din Germania, așa cum se numea oficial **Partidul Nazist**, era un partid politic mic. Apoi, în alegerile parlamentare din 1930 partidul a obținut mai mult de 18 procente din numărul total de voturi, comparativ cu 2.5 procente în 1928. Majoritatea voturilor în favoarea naziștilor veneau din partea clasei de mijloc și a celor cu situație economică bună și nu a muncitorilor sau șomerilor.

Factorii principali în succesul electoral al naziștilor au fost: furia latentă provocată de colapsul militar al Germaniei spre sfârșitul primului război mondial; resentimentul față de *Tratatul de la Versailles* care a pus capăt războiului și a impus condiții foarte aspre Germaniei; depresiunea economică mondială din anii 1930; teama de răspândirea comunismului; personalitatea carismatică a lui Hitler.

Până în 1930, Germania nu a fost capabilă să ajungă la un consens politic. Faptul că nici un partid nu a putut constitui un guvern majoritar a creat un *vacuum* de putere și o instabilitate politică în Reichstag, parlamentul german.

Majoritatea germanilor doreau să înlocuiască republica, și multitudinea ei de partide aflate în competiție, cu un sistem autoritar ce promitea stabilitate și locuri de muncă. Ca urmare, naziștii au câștigat popularitate în alegerile din 1930.

În alegerile parlamentare din septembrie 1932, au obținut un rezultat încă și mai bun, cu aproximativ 38 procente din voturi. Nu au obținut majoritatea în Reichstag, dar sprijinul primit de Hitler din partea Partidului Conservator a oferit baza necesară pentru o *coalțiție* de guvernământ. Astfel, la 30 ianuarie 1933, președintele Paul von Hindenburg l-a numit pe Hitler în funcția de cancelar (prim-ministru).

De îndată ce au preluat puterea, naziștii au făcut din rasism și anti-semitism componentele centrale ale regimului lor. În primele luni la putere, Partidul Nazist a instigat la revolte anti-semite și campanii ale terorii ce au culminat la 1 aprilie 1933 cu un boicot la nivel național împotriva comercianților și liber-profesioniștilor evrei – doctori, avocați, ș.a. În plus, noul guvern a emis regulamente și ordonanțe prin care îi lipsea pe evrei de drepturile civile și mijloacele economice de subzistență.

Pe 7 aprilie 1933, Parlamentul a adoptat o lege prin care guvernul era abilitat să îi înlăture pe evrei din serviciile administrative germane. Mai târziu, au fost adoptate acte adiționale prin care se limita numărul studenților evrei.

Cu toate acestea, Hitler și alți lideri naziști considerau aceste reglementări insuficiente și au decis să implementeze un cadru legal complet pentru politicile lor anti-semite.

Unul din primele decrete defineau termenul *evreu*. Crucială în această determinare era religia bunicilor. Oricine avea trei sau patru părinți evrei era considerat automat ca fiind evreu, indiferent dacă persoana respectivă făcea sau nu parte din comunitatea evreiască.

Cei care aveau doar doi bunici evrei, cunoscuți ca jumătate-evrei, erau considerați evrei numai dacă aparțineau religiei iudaice sau erau căsătoriți cu un evreu.

Toți ceilalți jumătate-evrei precum și persoanele care aveau numai un bunic evreu erau clasificați ca *Mischlinge* (metiși). Evreii și *Mischlinge* erau "non-ariani" în contrast cu germanii "puri" care erau "ariani". În doctrina nazistă sublinierea descendenței era privită ca o afirmare a rasei, dar scopul principal al acestor clasificări era delimitarea clară a celor împotriva cărora acționau legile și directivele discriminatorii.

Pe 15 septembrie 1935, Reichstagul s-a întrunit la Nuremberg și a adoptat două legi, cunoscute ca "**Legile de la Nuremberg**". Prima, **Legea Cetățeniei Statului**, declară că numai persoanele "cu sânge german" pot fi cetățeni ai Reich-ului (statului) german, lipsindu-i astfel de cetățenie pe evreii germani. Cea de-a doua, **Legea pentru Protejarea Sângelui și Onoarei Germane**, formaliza barierele între evrei și germani interzicând căsătoria și relațiile sexuale între evrei și "ariani". Astfel, naziștii i-au lipsit pe evreii germani de drepturile lor civile și i-au exclus efectiv din viața socială și culturală. Politica lor s-a îndreptat apoi spre exproprierea proprietăților evreiești cu intenția de a-i forța pe evrei să emigreze din Germania.

În 1938, evreilor li s-a interzis să profeseze ca medici și avocați și au fost obligați să-si înregistreze proprietățile, ca o măsură preliminară a confiscării și "arianizării" lor sau vânzării forțate către germani. În fapt, guvernul îi forța pe evrei să accepte de la cumpărătorii "ariani" prețuri care reprezentau doar o fracțiune din valoarea reală a proprietăților.

Când naziștii au preluat puterea în Germania, episcopii catolici germani au crezut că Hitler va proteja civilizația creștină a Europei de pericolul bolșevic și, de aceea, au acceptat regimul nazist și au sprijinit politica externă naționalistă a acestuia.

În ciuda opoziției față de doctrina rasistă a lui Hitler, liderii Bisericii Catolice și ai altor biserici creștine nu au adoptat o poziție oficială împotriva politicii anti-semite. Marile biserici creștine ofereau sprijin duhovnicesc evreilor convertiți la creștinism care erau persecutați de naziști, dar nu au reacționat când naziștii au introdus legislația rasistă, când au instigat atacuri fizice împotriva evreilor și nici când au început deportarea și exterminarea evreilor.

Atitudinea celor mai înalți prelați ai Bisericii Romano-Catolice sub **Papa Pius al XII-lea** a fost asemănătoare celei a episcopilor catolici germani. Papa nu a criticat niciodată persecutarea evreilor, nici nu a amenințat cu **excomunicarea** lui **Hitler** (care era catolic) sau a altor catolici implicați în Holocaust. Mai mult, deși Papa și consilierii săi erau foarte bine informați cu privire la exterminarea evreilor în timpul celui de-al doilea război mondial, au refuzat să condamne această crimă pe motivul că **Cetatea Vaticanului**, micul stat independent aflat sub autoritatea Papei, trebuia să păstreze o **neutralitate** strictă în relațiile internaționale.

După **anexarea Austriei** de către **Germania**, în **martie 1938**, aceleași măsuri anti-semite au fost implementate și aici. Peste un an, aceste măsuri erau aplicate în **Boemia** și **Moravia**, teritorii pe care **Germania** le-a ocupat după dezmembrarea **Cehoslovaciei**.

Până în **1938**, două treimi din evreii germani părăsiseră țara și 60% din cei care au rămas își pierduseră proprietățile. Activitățile anti-semite ale naziștilor au culminat cu **pogromul din Noaptea de cristal** (în **germană: Kristallnacht**, care s-a desfășurat pe întreg teritoriul **Germaniei** și **Austriei** în noaptea de **9 noiembrie 1938**). În acea noapte, bande de naziști au ucis 90 de evrei, au bătut alte câteva sute, au demolat 76 de sinagogi și au incendiat alte 191 și au distrus și **vandalizat** mii de magazine și birouri de afaceri deținute de evrei. Autoritățile au arestat 30.000 de evrei pe care i-au trimis în **lagăre de concentrare** unde au fost supuși unui tratament inuman.

Pogromul Noptii de Cristal a marcat un punct de răscruce pentru acțiunile naziste împotriva evreilor, pentru că a fost prima situație din istoria modernă în care violența a fost îndreptată pe scara largă și în mod deliberat împotriva evreilor într-o țară vest europeană. La o întrunire organizată la două zile după **pogrom**, liderii naziști au decis ca evreii din **Germania** trebuie să suporte costurile distrugerilor indiferent de acoperirea pe care o aveau prin asigurări.

Politica nazistă anti-semită, 1939 - 1940

La **30 ianuarie 1939**, **Hitler** a lansat o amenințare înfiorătoare într-un discurs adresat Parlamentului: *"În viața mea am fost deseori profet și... astăzi voi fi încă o dată profet: dacă cercurile financiare internaționale ale evreilor din Europa și din afara ei vor implica din nou națiunile într-un război mondial, rezultatul nu va fi bolșevizarea lumii și, prin aceasta, victoria evreimii, ci anihilarea rasei evreilor din Europa."*

După izbucnirea celui de-al doilea război mondial, în **septembrie 1939**, **naziștii** au căutat o **soluție finală pentru problema evreiască**. Cei mai înalți lideri se gândeau la o **soluție teritorială** pentru evreii europeni. Conducătorii **SS**-ului, o secție de elită a Partidului Nazist, au fost însărcinați cu rezolvarea **problemei evreiești**. Ei au propus două variante: prima era crearea unei rezervații în sud-estul **Poloniei** unde urmau să fie **deportați** evreii; cea de-a doua soluție a fost propusă pe fondul anticipării victoriei **Germaniei** împotriva **Angliei**, ca o urmare firească a înfrângerii **Franței** în **iulie 1940**, și consta în deportarea pe Insula **Madagascar** a tuturor celor 4 milioane de evrei din țările ocupate sau controlate atunci de **Germania**. Pe atunci Madagascarul, situat în apropierea coastei de sud-est a **Africii**, era colonie franceză.

Nici una dintre propuneri nu a fost adoptată. La sfârșitul anului **1940** naziștii au început să planifice invadarea și cucerirea **Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)**. Acest plan i-a făcut să abandoneze ideea unei rezervații în **Polonia**, pentru ca o asemenea rezervație s-ar fi aflat în centrul și nu la periferia unui imperiu german lărgit. La ideea **Madagascarului** s-a renunțat pentru că englezii nu s-au predat și controlul britanic permanent asupra **Canalului Suez** închidea ruta spre **Madagascar** a navelor germane.

Totuși, înainte ca aceste idei să fie abandonate, germanii au făcut un pas preliminar viitoarelor deportări în **lagăre de concentrare** sau rezervații evreiești. Evreii din **Polonia** au fost obligați să se mute în ghetouri, unde li s-a ordonat să organizeze consilii care să aducă la îndeplinire ordinele germanilor. De asemenea, au fost obligați să poarte pe haine o stea galbena, simbolizând originea lor evreiască, și să execute muncă forțată. Condițiile de locuit absolut îngrozitoare, suprapopularea, lipsa condițiilor sanitare, a serviciilor de sănătate și rațiile de hrană insuficiente au determinat o rată a mortalității foarte ridicată în rândurile locuitorilor din ghetouri. De exemplu, în **1941** a murit 20% din populația din ghetoul **Varșovia**.

În timp ce evreii polonezi erau închiși în ghetouri, evreii din țările vest europene ocupate sau controlate de naziști suportau aspre măsuri anti-semite. Din **Norvegia** până în **Africa de Nord** toți evreii și-au pierdut drepturile și proprietățile și au fost forțați să trăiască în anumite cartiere sau au fost închiși în tabere păzite.

Începutul exterminării

În primăvara anului **1941**, în timp ce se făceau pregătirile pentru invadarea **URSS**, **Hitler** a anunțat că un război al distrugerii este pe cale să înceapă. El a cerut anihilarea conducerii bolșevice punând astfel bazele pentru exterminarea a ceea ce **Hitler** considera sursa biologică a bolșevismului: evreii din **URSS**. Execuțiile urmau să fie aduse la îndeplinire de patru unități **SS** mobile numite *echipe de acțiune* (în **germană**: **Einsatzgruppen**), formată fiecare din aproximativ 1000 de oameni. Pe lângă aceste echipe erau și alte unități de poliție și **SS** ce urmau să împuște evreii adunați în dreptul gropilor comune pe care trebuiau să le sape înainte de a fi omorâți. După începerea campaniei militare - în iunie 1941, armata germană a fost chemată în numeroase rânduri să acorde sprijin unităților de poliție și **SS**, astfel încât numărul total al germanilor implicați în uciderea în masă a evreilor se ridica la aproximativ 30.000.

La data de **2 iulie 1941**, **Reinhard Tristan Eugen Heydrich**, șef al Serviciului de Securitate al **Germaniei** și o figură importantă în organizarea exterminării evreilor, a emis Ordinul Comisarului conform căruia toți evreii care ocupau posturi oficiale în administrația sovietică urmau să fie executați. Ordinul a fost interpretat în sens foarte larg de către comandanții echipelor de acțiune ca vizând toți adulții evrei de sex bărbătesc. Un mare număr dintre aceștia au fost împușcați pe loc, indiferent că ocupau sau nu posturi oficiale. În **august 1941**, sfera de aplicare a ordinului s-a extins și asupra femeilor și copiilor evrei. La **1 august 1941**, **Heinrich Himmler**, șef al **SS**, transmitea unităților din **Belarus**: "*Toți bărbații evrei trebuie împușcați. Femeile și copiii vor fi duși în mlaștini.*" Ofițerul **SS** însărcinat cu îndeplinirea acestui ordin a comunicat superiorilor săi că "*deplasarea femeilor și copiilor în mlaștini nu a avut succesul scontat întrucât mlaștinile nu erau destul de adânci pentru ca aceștia să se înece.*" Începând din **septembrie 1941**, forțele germane au desfășurat acțiuni pe scară largă în care întregi comunități evreiești au fost șterse de pe fața pământului. Astfel, 33.000 de evrei din **Kiev, Ucraina**, au fost omorâți pe **29 și 30 septembrie 1941** în valea **Babi Yar** din apropierea Kievului.

În toamna anului **1941** s-a trecut la o nouă fază. Dacă până acum ținta o reprezentau evreii ruși, acum urmau să fie uciși evreii din **Polonia și Serbia**. Pentru aceasta, germanii au folosit dube de gazare, mașini special sigilate în care gazul de eșapament era introdus în compartimentul unde se aflau victimele pentru a le asfixia. În iarna **1941 – 1942**, execuțiile prin împușcare au încetat, în parte din cauza faptului că pământul înghețat nu permitea săparea gropilor pentru evreii uciși. În plus, germanii trebuiau să trimită mulți evrei în **Germania** pentru a munci ca sclavi în vederea susținerii efortului de război. Cu toate acestea, în primăvara lui **1942**, campania intensivă de omoruri a fost reluată, de data aceasta fiind uciși chiar și evreii ce munceau ca sclavi.

Grupele de acțiune îi furnizau lui **Hitler** rapoarte privind numărul evreilor și al altor persoane indezirabile ucise. Aceste documente reprezintă sursa primară de cunoaștere a dimensiunii crimelor în masă săvârșite în estul **Europei** până în primăvara lui **1942**. Se estimează ca din vara lui **1941** până în vara lui **1942** naziștii au împușcat mai mult de un milion de evrei pe marginea gropilor comune săpate de ei înșiși.

Pe **12 decembrie 1941**, **Joseph Goebbels**, ministrul lui **Hitler** pentru **propagandă** și **iluminare națională**, nota în jurnalul său: "*În ceea ce privește problema evreiască, [Hitler] este hotărât să o rezolve pe deplin. A prezis evreilor că dacă vor începe din nou un război mondial vor ajunge la propria exterminare. Aceasta nu a fost o frază goală. Războiul mondial a început, exterminarea evreilor este consecința necesară.*"

Soluția finală

În toamna anului **1941** naziștii au început deportarea tuturor evreilor din Europa ocupată către est (**Polonia** și vestul **URSS**-ului) pentru a-i extermina. Între timp, în **Germania** fusese deja adus la îndeplinire programul de exterminare a persoanelor cu handicap mental sau cu handicap fizic sever.

În așa-numitul *program de eutanasiere*, care a început în toamna anului **1939**, doctori naziști au ucis germani cu handicap mental sau fizic. Zeci de mii au fost omorâți, majoritatea prin administrarea **monoxidului de carbon**. Mulți alții au fost uciși în dube de gazare. În august **1941**, **Hitler** a ordonat încetarea programului de eutanasiere întrucât producea neliniște în rândul opiniei publice germane. Experiența acumulată a fost folosită pentru *soluția finală*, numele sub care a rămas cunoscut programul de ucidere a evreilor din Europa ocupată de naziști. Dubele de gazare și personalul care activa în programul de eutanasiere au fost mutate în estul Europei și puse la dispoziția lui **Odilo Globocnik**, ofițerul SS care răspundea de zona **Lublin** - în **Polonia** ocupată.

Când echipele de eutanasiere au ajuns în est, la sfârșitul anului **1941**, au început planificarea construirii unor adevărate instalații de ucis. Din septembrie până în decembrie **1941** au fost testate diferite tipuri de gaz otrăvitor. În septembrie **1941** au desfășurat experimente de gazare la **Auschwitz**, ucigând 600 de prizonieri de război ruși prin folosirea cianidei, un gaz obținut din **Cyclon-B**, numele comercial al unui **pesticid** pe baza de **acid hidrocianic**. În **noiembrie 1941**, 30 de prizonieri au fost uciși într-o mașină de gazare în lagărul de concentrare de la **Sachsenhausen**, în nordul **Berlinului**. În lagărul de concentrare de la **Chelmno**, nu departe de **Lodz**, locul pe care se afla un mare ghetou evreiesc în vestul **Poloniei**, gazarea a început să fie folosită la **8 decembrie 1941**.

Odată ce și-au îmbunătățit tehnicile de gazare, naziștii au decis deportarea tuturor evreilor din Europa ocupată pentru a fi uciși în est. Țările din care evreii erau deportați includeau țări sub ocupație germană: **Norvegia**, **Franța**, **Olanda**, **Belgia**, **Luxemburg**, **Cehoslovacia**, **Polonia**, **Iugoslavia**, **Grecia**, ca și țări aliate **Germaniei**: **Italia** și **Ungaria**. La **20 ianuarie 1942**, o întrunire a oficialilor cu rang înalt prezidată de **Heydrich** s-a desfășurat într-o locuință aparținând **SS**-ului, în cartierul berlinez **Wannsee**. Întâlnirea a rămas cunoscută sub denumirea *Conferința Wannsee*. Atașat înștiințării de a participa la conferință apărea un ordin din partea liderului nazist **Hermann Goring** adresat lui **Heydrich** de a pregăti la nivel european *soluția finală* pentru problema evreiască. **Heydrich** le-a comunicat participanților la conferință ca evreii care nu puteau munci trebuiau să fie omorâți, iar cei care supraviețuiau muncii forțate datorită rezistenței lor fizice tocmai pentru acest motiv urmau să fie și ei omorâți. *Conferința Wannsee* a fost un moment important în evoluția politicii de exterminare pentru că, cu această ocazie, participanții au fost instruiți să-si coordoneze eforturile pentru exterminarea evreilor.

La scurt timp după "conferință", exterminarea evreilor europeni s-a intensificat. Primii pe lista erau cei trei milioane de evrei polonezi. În **iulie 1942**, **Himmler** a fixat un program pentru eliminarea acestora în lagăre ale morții. Pentru această operațiune, cu nume de cod *Operațiunea Reinhard*, s-au construit trei centre principale de gazare: **Belzec** și **Sobibor**, în sud-estul **Poloniei**, nu departe de **Lublin**, și **Treblinka**, în nord-estul **Varșoviei**. Gazarea a început în cele trei lagăre în perioada **martie – iulie 1942**. Între 750.000 și 950.000 de evrei au fost gazați la **Treblinka**; între 500.000 și 600.000 la **Belzec** și în jur de 200.000 la **Sobibor**. Alte lagăre au fost construite pe principiul combinării muncii forțate cu sistemul de exterminare. Două lagăre au fost construite lângă **Auschwitz**, un orașel din Silezia Superioară. Lagărul mai mic este cunoscut ca *Auschwitz I*. Lagărul mai mare a fost numit *Auschwitz 2*, cunoscut și ca **Birkenau**. Mare parte a operațiunilor de exterminare s-au desfășurat în lagărul mai mare: aproximativ un milion de evrei au murit aici ca urmare a gazării, înfometării sau bolilor.

În timp ce evreii polonezi erau exterminați în aceste lagăre, programul deportării evreilor din alte părți ale Europei ocupate către est fusese pus în mișcare. În diverse țări europene, echipe **SS** erau trimise să conducă adunarea și deportarea evreilor cu trenul spre centrele de execuție și lagărele de concentrare din **Polonia**. Aceste operațiuni erau supervizate de **Adolf Eichmann**, subordonatul lui **Heydrich**, căruia i se încredințase aducerea la îndeplinire și coordonarea *soluției finale*. Sarcina lor a fost îndeplinită pe etape: mai întâi au fost adunați membrii săraci ai comunității evreiești, apoi evreii străini și refugiații și, la sfârșit, ceilalți membri ai comunității evreilor. Unii evrei din vestul Europei au fost transportați mai întâi în ghetourile din est, iar abia apoi în lagărele de concentrare. Alții au fost trimiși direct în centrele de exterminare.

Rezistența evreilor împotriva naziștilor

Rezistența evreilor împotriva naziștilor nu a fost extinsă, dar a existat. Evreii din Europa ocupată de naziști erau complet dezarmați, iar naziștii au făcut totul pentru a-i convinge pe oameni că evreii sunt doar deportați în tabere de muncă. Rezistența evreilor a fost îngreunată de faptul că populația locală, din cauza concepțiilor anti-semite, a temerilor față de represiunea nazistă sau chiar din indiferență, nu i-a susținut sau ajutat. Pe tot teritoriul Europei ocupate, oamenii care se opuneau naziștilor și ocupării țărilor lor au organizat mișcări de rezistență. Acestea primeau instrucțiuni de la guvernele aflate în exil în **Anglia** sau în alte țări aliate, ca și provizii de la forțele aliate - o coaliție de națiuni care lupta împotriva **Germaniei**. Cu toate acestea, evreii nu aveau guvern în exil și aliații nu au făcut nimic pentru a-i susține.

În ciuda agresiunilor și piedicilor copleșitoare, au existat multe exemple ale rezistenței armate a evreilor. În ghetourile din estul Europei s-au format grupări de luptători evrei, iar evreii care au reușit să fugă din ghetouri s-au alăturat partizanilor (mișcării de rezistență anti-nazistă) în păduri. Aproximativ 30.000 de evrei din estul Europei au luptat în rândurile partizanilor ruși. Revolte armate au avut loc în câteva ghetouri, cea mai însemnată fiind cea din **Varșovia**, din **aprilie 1943**. Majoritatea evreilor care au participat la revolta ghetoului **Varșovia** au murit luptând. Chiar și în lagărele morții de la **Sobibor**, **Treblinka** și **Auschwitz** au izbucnit revolte. În țările din vestul Europei aflate sub ocupație, evreii s-au alăturat mișcărilor naționale de rezistență. Ei și-au concentrat eforturile pe ascunderea copiilor evrei și trecerea evreilor peste frontieră pentru a putea găsi refugiu în țări neutre ca **Elveția** și **Spania**.

Răspunsul altor națiuni

În partea Europei ocupată de **Germania**, evreii erau trimiși în lagăre ale morții indiferent de atitudinea populației locale. În unele țări aflate sub ocupație, ca **Belgia**, și chiar în unele țări aliate **Germaniei**, ca **Franța** neocupată - sub guvernul de la **Vichy**, câțiva oficiali ai Bisericii au

protestat când evreii au fost adunați. În [Estonia](#), [Lituania](#) și [Letonia](#), pe de alta parte, mii de oameni s-au alăturat voluntar echipelor de ucigași naziști, la fel cum au făcut mulți croați, ucrainieni și slovaci. Evreii erau uneori protejați din rațiuni economice, așa cum s-a întâmplat în [Ungaria](#) până în 1944, când [Eichmann](#) a început să supravegheze distrugerea evreilor unguri. Bulgarii au protestat împotriva cooperării oficialilor lor guvernamentali cu naziștii, iar Guvernul de la [Vichy](#) a trimis aproximativ 70.000 de evrei străini și refugiați către [lagărele de concentrare](#), dar numai câțiva din proprii săi cetățeni evrei.

[Italia](#) a avut un guvern [fascist](#) și a fost aliata lui [Hitler](#). Cu toate acestea, [anti-semitismul](#) era rar printre italieni și puțini evrei au fost dați pe mâna naziștilor. [Italia](#) s-a predat trupelor aliate în 1943, dar germanii ocupau încă jumătatea nordică a țării, situație care le-a permis să adune mulți evrei italieni. În [Olanda](#) și [Belgia](#), majoritatea cetățenilor erau anti-naziști și nu puțini au fost aceia care i-au ajutat pe evrei să se ascundă. În [Norvegia](#) se afla la putere un guvern marionetă a naziștilor, dar rezistența norvegiană a ajutat mulți evrei să scape în [Suedia](#) neutră. În [Danemarca](#), în ciuda ocupației germane, evreii erau protejați de guvern. Când naziștii au încercat să îi adune, populația daneză i-a ajutat pe majoritatea evreilor să treacă în siguranță în [Suedia](#).

Un număr relativ mic de bărbați și femei și-au riscat viața pentru a-i ajuta pe evreii persecutați. Aproape 18.000 dintre ei au fost omagiați de statul [Israel](#) cu titlul de *Cei Drepti între Națiuni*. Printre aceștia se numără diplomatul suedez [Raoul Wallenberg](#), care a emis 4500 pașapoarte de protecție pentru a-i salva pe evreii din [Ungaria](#), și industriașul german [Oskar Schindler](#), care i-a protejat pe evreii care munciau pentru el în [Polonia](#).

Documentele istorice au arătat că guvernele aliate au fost informate despre politica nazistă de exterminare. Încă din [noiembrie 1941](#), rapoartele codate trimise la [Berlin](#) cu privire la omorurile în masă desfășurate de echipele de acțiune din [URSS](#) au fost interceptate și decodate de serviciile de spionaj britanice. În [august 1942](#) organizațiile evreilor din [Elveția](#) au trimis oficialilor guvernamentali din [Anglia](#) și [Statele Unite](#) rapoarte privind deportarea și exterminarea evreilor în țările ocupate de naziști. La mijlocul anului 1944, doi evrei de origine slovacă ce evadaseră de la [Auschwitz](#) au descris exterminarea sistematică a evreilor de acolo. Cu toate acestea, guvernele aliate erau reticente în ceea ce privea salvarea evreilor. După război, oficialii ai guvernului englez au declarat că nu doreau să se descopere ca agenții lor puteau decodifica mesajele germanilor, iar liderii armatelor aliate au spus că operațiunile de salvare în zone aflate atât de departe în est au fost considerate fără sorți de izbândă. Ca parte a campaniei strategice de distrugere a capacității de război a [Germaniei](#), aliații au bombardat fabricile de la [Auschwitz](#), dar nu au nimerit și camera de gazare.

Alte victime ale nazismului

Evreii nu au fost singurele victime ale nazismului în timpul celui de-al doilea război mondial. Mulți germani și locuitori din țările ocupate de [Germania](#) care s-au opus [regimului nazist](#) din motive de ideologie au fost arestați și trimiși în [lagăre de concentrare](#). Printre aceștia se numărau adversari politici, mai ales [comuniști](#) și [socialiști](#), membri disidenți ai clerului, membrii ai 'sectei' *Martorii lui Iehova*. De asemenea, naziștii i-au individualizat pe [țigani](#), pe cei care sufereau de retard mental, boli psihice, handicap sever, ca și pe germanii homosexuali.

Dintre victimele ne-evreiești, două categorii au fost trimise în centrele de exterminare: țiganii și cei cu handicap sever mental sau fizic. Naziștii nu păreau la fel de hotărâți în a-i elimina total pe aceștia, așa cum era cazul evreilor. Nu mai puțin, acțiunile lor împotriva țiganilor reprezintă un [genocid](#) conform definiției data de [Națiunile Unite](#) în *Convenția internațională pentru prevenirea și pedepsirea crimei de genocid*.

Naziștii considerau viața persoanelor cu handicap sever, fizic sau psihic, ca *nefiind demnă de a fi trăită*. În toamna anului 1939 a început programul de eutanasiere în cadrul căruia medicii naziști au ucis mai mult de 70.000 de persoane cu handicap, în șase centre de exterminare. Reacția publică l-a determinat pe [Hitler](#) să oprească programul în [august 1941](#), dar mai multe zeci de mii de persoane au fost ucise în spitale după această dată, în ciuda stopării oficiale a programului. Naziștii îi vedeau pe țigani ca fiind o rasă inferioară, o amenințare la adresa "purității" rasei germane și o problemă de rezolvat prin omorârea în masă. La începutul celui de-[al doilea război mondial](#), pe teritoriul [Germaniei](#) locuiau aproximativ 40.000 de țigani. Câteva mii au fost sterilizați și mai multe mii au fost deportați în centrele de exterminare din [Polonia](#). În diverse țări din estul Europei, țiganii erau adunați și împușcați. În [lagărul Auschwitz-Birkenau](#) există un perimetru special pentru țigani, care cuprindea aproape 20.000 de persoane. Pe toată durata persecuției naziste au fost uciși aproximativ 200.000 de țigani.

Începând din [1941](#), naziștii au ucis aproape 3.5 milioane de prizonieri de război ruși, majoritatea prin înfometare, alții prin împușcare sau gazare, în tabere de prizonieri de război, centre de muncă forțată și [lagăre de concentrare](#). Polonezii, care erau considerați subumani și o piedică pentru expansiunea [Germaniei](#), au fost de asemenea uciși. Pentru a înrobi populația poloneză, naziștii au ucis mii de intelectuali polonezi, lideri politici și membri ai clerului. Mii de copii polonezi care erau considerați de origine germană au fost răpiți și trimiși în [Germania](#) pentru a fi crescuți de părinți adoptivi. În jur de 1.5 milioane de civili polonezi au murit în timpul celui de-[al doilea război mondial](#) ca rezultat al invaziei naziste și ocupării [Poloniei](#).

Bilanțul și testamentul Holocaustului

La sfârșitul celui de-[al doilea război mondial](#), în [1945](#), întreaga cultură laică și religioasă a evreilor din [Europa](#) fusese distrusă și între 5.6 și 5.9 milioane de evrei fuseseră exterminați. Dintre aceștia, aproximativ 1.5 milioane erau copii. După război, Aliații au organizat la [Nuremberg](#), în [Germania](#), un Tribunal Militar Internațional pentru a-i judeca pe liderii naziști care supraviețuiseră, pentru crime de război și crime împotriva umanității. În cele mai importante procese al crimelor de război, desfășurate în [1945](#) și [1946](#), 22 de lideri marcanți ai [Germaniei](#) naziste au fost găsiți vinovați și 12 dintre aceștia au fost condamnați la moarte. Pe lângă acestea, tribunale civile și militare din multe țări au desfășurat sute de alte procese. Guvernele de ocupație instalate de Aliați în [Germania](#) au înlăturat zeci de mii de naziști din pozițiile lor oficiale. Numai în [Germania](#) au fost instrumentate aproape 90.000 de cazuri de crime de război. Mai târziu, în [1948](#), o rezoluție a [Națiunilor Unite](#) a stabilit ca orice crimă împotriva umanității se supune legilor internaționale, fără a se putea prescrie urmărirea celor acuzați de astfel de crime. În baza acestei rezoluții [Franța](#) a condamnat un număr de foști naziști, iar [Statele Unite](#) au revocat cetățenia câtorva colaboratori naziști care emigraseră în această țară.

Supraviețuitorii Holocaustului și statul Israel

După război, circa 250.000 de supraviețuitori evrei s-au îndreptat spre taberele de refugiați organizate de Aliați în [Germania](#), [Austria](#) și [Italia](#). Ei au făcut presiuni asupra armatei americane și guvernului să fie lăsați să emigreze în [Palestina](#), pe atunci sub conducere engleză, și guvernul american - la rândul său - a făcut presiuni asupra [Marii Britanii](#) să accepte acești refugiați. [Anglia](#) a refuzat, însă, și mii de supraviețuitori evrei s-au imbarcat pentru a imigra clandestin în [Palestina](#). Suferința supraviețuitorilor, care nu aveau unde să se duca, și politica statului englez de a opri navele și a-i trimite pe supraviețuitori în tabere de detenție în [Cipru](#), a determinat un val de revoltă din partea opiniei publice mondiale. Evreii din [Statele Unite](#) s-au mobilizat în favoarea rezolvării problemei refugiaților prin crearea unui stat evreiesc în [Palestina](#). Sub presiunea refugiaților evrei și a opiniei publice, englezii au fost nevoiți să ceară [Națiunilor Unite](#) să rezolve

pretențiile evreilor și arabilor asupra [Palestinei](#). În 1947, [Organizația Națiunilor Unite](#) a votat împărțirea [Palestinei](#) între statul evreu și arabi. Statul evreu [Israel](#) a luat naștere în [mai 1948](#).

Compensații și restituții pentru Holocaust

În anii care au urmat celui de-al doilea război mondial, unele proprietăți ale evreilor, sume de bani și alte bunuri furate de naziști au fost returnate supraviețuitorilor **Holocaustului** sau urmașilor acestora sau, în cazul în care nu existau nici supraviețuitori, nici moștenitori, organizațiilor de caritate evreiești. Mulți evrei au afirmat că valoarea bunurilor returnate nu poate în nici un caz compensa pierderile suferite, pentru că nu exista nici o modalitate echitabilă de a evalua, economic sau în orice alt mod, suferința și pierderile de vieți omenești, iar observatorii au subliniat că nici o restituție nu va putea fi făcută pentru a compensa tragedia evreilor europeni în Holocaust.

La începutul [anilor '50](#), negociatori din partea guvernului [Germaniei de Vest](#) și ai statului [Israel](#), ca și reprezentanți ai *Conferinței asupra pretențiilor materiale ale evreilor împotriva Germaniei* (un grup ce reunea 22 de organizații ale evreilor), au căzut de acord ca numai pierderile materiale pot fi luate în considerare pentru compensații. Aceste pierderi materiale au fost estimate la 14 miliarde de dolari. Ca rezultat al înțelegerilor cu *Conferința asupra pretențiilor materiale ale evreilor* și cu statul [Israel](#), guvernul [Germaniei de Vest](#) a adoptat în 1952 *Legea de indemnizare a Germaniei Federale*. Potrivit acestei legi, [Germania de Vest](#) a consimțit să furnizeze statului [Israel](#) bunuri în valoare de aproximativ 720 milioane de dolari, pe o perioadă de 12 ani, și să plătească suma de 100 de milioane de dolari pentru reconstrucția comunităților evreiești din [Europa](#). Plăți aditionale au fost făcute către evreii care au depus muncă forțată. După reunificarea [Germaniei de Est](#) cu cea [de Vest](#), în 1990, *Conferința Pretențiilor și Organizația mondială de restituție a evreilor* au început negocierile cu guvernul german și alte guverne europene, ca și cu băncile elvețiene, agențiile de asigurări și industriile germane, pentru stabilirea unui program adițional de compensații pentru supraviețuitorii Holocaustului. Negocierile se refereau la restituirea proprietăților imobiliare ale evreilor, precum și a altor proprietăți care au fost confiscate sau vândute cu forța în anii regimului nazist. De asemenea, negocierile au avut în vedere crearea în țările europene a cadrului legal cu privire la conturile bancare furate, la operele de artă și furturile săvârșite în lagăre. În plus, în [august 1998](#) s-a ajuns la o înțelegere cu băncile elvețiene; acestea au constituit un fond în suma de 1.25 miliarde de dolari pentru compensații în favoarea supraviețuitorilor Holocaustului ale căror bunuri furate au fost regăsite în băncile elvețiene sau care au fost obligați să presteze munca forțată pentru firme elvețiene sau pentru companii care aveau bunuri depozitate în [Elveția](#).

Acțiunile Bisericii

În [anii '60](#), ca rezultat al inițiativei [Papei Ioan al XXIII-lea](#), al Doilea Consiliu al Vaticanului a elaborat declarația numită *În vremea noastră* (în latină: *Nostra Aetate*), în care deplângea "ura, persecuțiile și manifestările de anti-semitism îndreptate împotriva evreilor". În [anii 1990](#), conferințe ale episcopilor catolici din [Ungaria](#), [Germania](#), [Polonia](#) și [Franța](#) au adoptat rezoluții care cenzurau învățăturile anti-semite și condamnau tăcerea Bisericii Catolice în timpul Holocaustului. În [martie 1998](#), sub [Papa Ioan Paul al II-lea](#), [Vaticanul](#) a emis declarația *Ne amintim: O reflecție asupra Shoah* în care a cerut iertare în mod deschis pentru crimele și greșelile comise în numele Bisericii, iar în [martie 2000](#) [Papa Ioan Paul al II-lea](#) a vizitat [Yad Vashem](#), memorialul Holocaustului situat în [Ierusalim](#), pentru a aduce un omagiu milioanei de evrei care au fost uciși în Holocaust.

Declarațiile Bisericii Catolice din [anii '90](#) arată că Biserica respinge acuzațiile privind răspunderea sa din punct de vedere istoric pentru rolul pe care l-a jucat persecuția anti-semită în timpul celui de-[al doilea război mondial](#). Totuși, prin denunțarea anti-semitismului, exprimarea regretelor pentru Holocaust și iertarea cerută pentru tăcerea creștinilor care au fost martori la această crimă în masă, declarațiile făcute de Biserică la sfârșitul [secolului XX](#) au fundamentat un teren nou pentru îmbunătățirea relațiilor între religii și lupta împotriva prejudecăților. Începând cu [anii 1970](#), o schimbare similară a avut loc în sânul Bisericilor germane protestante. Mulți teologi germani au denunțat tradiția anti-evreiască a Bisericilor protestante și au recunoscut lipsa lor de atitudine în timpul Holocaustului.

Monumentele memoriale ale Holocaustului

Monumente și muzee dedicate Holocaustului s-au ridicat în întreaga lume. În [Germania](#) și în țările europene care s-au aflat sub ocupație nazistă, rămășițele multor [lagăre de concentrare](#) și centre de execuție au fost transformate în muzee și monumente. În țările care nu au fost implicate în evenimentele Holocaustului, guvernele și organizațiile supraviețuitorilor au ridicat, de asemenea, monumente și muzee. Printre aceste organizații se numără [Yad Vashem](#), Autoritatea pentru Comemorarea Martirilor și Eroilor Holocaustului, care a fost înființată în [1953](#) la [Ierusalim](#) printr-un act al Parlamentului israelian pentru a comemora evreii uciși de nazisti. În [Statele Unite](#), două muzee au fost deschise în [1993](#): Muzeul Memorial al Holocaustului, în [Washington](#), care este destinat prezentării istoriei Holocaustului, și Muzeul Toleranței, în [Los Angeles, California](#), care este dedicat luptei împotriva prejudecăților, intoleranței, încălcării drepturilor omului și genocidului.

Studierea Holocaustului

Cercetătorii au început investigațiile sistematice asupra Holocaustului în [anii 1960](#). Studii privind rolul anti-semitismului în ideologia nazistă, accesarea naziștilor la putere și structura regimului nazist au fost publicate în [anii 1960](#) și [1970](#). Tot în acea perioadă au început să se dezvolte și inițiativele de revizuire ale opiniei oficiale despre Holocaust.

Istoricii independenți care au întreprins și întreprind această "revizuire" au primit numele de "revizionisti" și fac obiectul embargoului și presiunilor din partea organizațiilor evreiești. Un subiect abordat de revizionisti este existența [camerelor de gazare](#), precum și numărul real al victimelor din [lagărele de concentrare](#). Celebre în domeniu sunt cele două rapoarte ale inginerului american [Fred Leuchter](#), specialist în [camere de gazare](#) americane. Acesta a întreprins studii fizico-chimice la încăperile prezentate la [Auschwitz](#) și în alte [lagăre](#) ca fiind "camere de gazare" și a tras concluzia nu doar că acele încăperi nu au fost folosite niciodată la gazarea unor oameni, dar nici nu ar fi putut fi folosite pentru așa ceva, data fiind construcția lor total improprie (lipsa oricăror etanșări și măsuri de siguranță necesare la lucrul cu un gaz toxic).

De asemenea, o altă afirmație a revizionistilor este că cifra reală a evreilor morți la Auschwitz este de puțin peste 30.000, nu de 4 milioane cum se afirmă oficial. Chiar cifra oficială a suferit ajustări în jos, ajungând în ziua de astăzi la 1,5 milioane de evrei morți la [Auschwitz](#). Cifra avansată de revizionisti se bazează pe *Registrele cu decese* (în [germană](#): [Totenbuch](#)) oficiale ale lagărului, capturate de Armata Sovietică la eliberarea lagărului. În prezent există o intensă dispută ideologică în jurul acestor subiecte, între organizațiile evreiești și așa-numiții revizionisti.

Studierea Holocaustului în [anii 1980](#) a fost marcată de o dezbatere între așa-numiții "internaționaliști", care susțineau că *soluția finală* a fost rezultatul planului nazist de a-i ucide pe

evrei, și așa-numiții "funcționaliști" care susțineau că naziștii au ajuns la *soluția finală* prin încercări repetate, fără un plan dinainte stabilit.

În **anii 1990** punctul de interes s-a mutat asupra motivelor criminalilor și asupra comemorării victimelor și reprezentării Holocaustului. Problema unicității și universalității Holocaustului, cât și politica de genocid constituie centrul cercetărilor la începutul **secolului XXI**. Astăzi, cercetătorii pun în discuție dacă există diferențe între **genocid**, în general, și Holocaust, dacă și alte victime ale naziștilor au fost victime ale Holocaustului și dacă au existat diferențe între politica nazistă față de evrei și politica față de celelalte victime.